

Wyřebek, Bożenna

Problemy dydaktyczno-wychowawcze w nauczaniu języków

Zeszyty Naukowe Ostrolęckiego Towarzystwa Naukowego 14, 299-310

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

mgr Bożenna Wyrębek
Ostrołęka

Problemy dydaktyczno - wychowawcze w nauczaniu języków

1. Poglądowość w nauczaniu języków obcych.
2. Praca z uczniami zdolnymi w procesie dydaktyczno - wychowawczym.
Poglądowość w nauczaniu języka rosyjskiego.

Zagadnienie poglądowości było wyjaśniane z różnych punktów widzenia, na skutek czego problem okazał się zagmatwany i nie dość jasno sprecyzowany.

Wiele spraw wymaga wyjaśnienia i uściślenia.

Trzeba rozróżnić i rozgranicyć szczegółowe ujęcia zagadnienia.

- 2) Poglądowość jako sposób semantyzacji wyrazów w języku obcym.
- 3) Poglądowość - poglądowe wyjaśnienie reguł językowych.
- 4) Poglądowość jako sytuacja, ilustracja materiału obcojęzycznego.
- 5) Poglądowość jako chwyt sprzyjający najbardziej trwałemu zapamiętaniu materiału językowego.
- 6) Poglądowość językowa.

Poglądowość to nie tylko obejrzenie przedmiotu wzrokowe i tylko zewnętrzne, ale obok poglądowości wzrokowej jest także poglądowość słuchowa (węchowa, smakowa, dotykowa), obok sensorycznej (związanej z czynnościami organów zmysłu) istnieje poglądowość motoryczna (ruchowa), obok przedmiotowej czynnościowa, obok zewnętrznej opartej na postrzeganiu wewnętrzna (umysłowa) oparta na czynności pamięci i wyobraźni a nie postrzegania. Z psychologicznego punktu widzenia o poglądowości można mówić, gdy w świadomości myślącego ucznia (człowieka) występuje konkretny obraz, nie tylko wzrokowy, ale słuchowy, ruchowy i mieszane.

Obrazowość - poglądowość wyobrażania, dzieli się na poglądowość pamięci i poglądowość wyobraźni.

Człowiek może oglądać w sposób konkretny to co widzi, słyszy ale i co przypomina sobie lub odtwarza w swojej wyobraźni (poglądowość wewnętrzną).

Poglądowość ma służyć kształtowaniu pojęć.

Sematyzacja to ukazanie sensu wyrazu, strony wewnętrznie - znaczeniowej, znaczenia ogólnego - obejmującego znaczenia szczegółowe

(stosunek nadrzędności).

Sens wyrazu, jego znaczenie ogólne, podstawowe, wchodzi w relację z wyrażanym przez wyrazu pojęciem rodzajowym (nadrzędnym), gdy wszystkie znaczenia szczegółowe odpowiadają pojęciom gatunkowym (podrzędnym), które przyporządkowane są do zakresu pojęcia nadrzędnego i które oznaczone są przez ten wyraz np. (nadrzędny wyraz - pojęcie) samolot - (podrzędne wyrazy) (pojęcia) bombowce, śmigłowce, odrzutowce.

Sens wyrazu przenika do wszystkich jego znaczeń.

Dzięki sensowi, znaczenia wyrazu charakteryzują się jednością semantyczną.

1) Poglądowość jako sposób semantyzacji wyrazów języka obcego.

Poglądowe objaśnienie strony znaczeniowej wyrazów języka obcego jest jedną z zasad nauczania języka obcego metodą bezpośrednią. W końcu XIX w. przejawiało się to w wydawaniu słowników obrazkowych, w których wyraz objaśniany był za pomocą obrazka przedstawiającego przedmiot oznaczony przez dane słowo. Wówczas miała także swoich zwolenników metoda gramatyczno-tłumaczeniowa. Zwolennicy metody bezpośredniej dążyli do wytworzenia u uczniów nie trójczłonowego związku skojarzeniowego (wyraz obcy- wyraz języka ojczystego-przedmiot), lecz związku dwuczłonowego (wyraz obcy - przedmiot). Obecnie niektórzy psychologowie i metodycy starają się udowodnić, że trzeba wytworzyć dwuczłonowy związek poprzez trójczłonowy. Twierdzą, że dla wyrazu danego języka charakterystyczne jest kojarzenie go z pojęciem nie z wyrazem - odbiciem rzeczywistości.

Oznaczając konkretny przedmiot, wyraz zawsze oddaje pojęcie - odbicie rzeczywistości, dzięki któremu posiada określony sens.

Jeżeli wyrażone przez wyraz pojęcie wzbogaca się o stronę wewnętrzną -znaczeniową (semantyczną) o dodatkowe skojarzenia, niekoniecznie wzrokowe, ale często znaczeniowe, to silniej utrwała się znaczenie tego wyrazu. Obecnie wielu nauczycieli powraca do zasady metody bezpośredniej (obrazowo - przedmiotowej).

Słownictwo należy do najważniejszych komponentów języka. Nawet bez niewielkiego zasobu leksykalnego człowiek nie jest w stanie władać mową obcą. Dlatego zadaniem nauczyciela jest wybrać odpowiednie słownictwo do aktywnego opanowania, a także przemyśleć sposoby prezentacji nowych słów, ich semantyzacji i utrwalenia w pamięci uczniów.

Przy zapoznaniu z nowym materiałem leksykalnym nauczyciel powinien:

b) zapoznać uczniów z akustycznymi, artykulacyjnymi, graficznymi i graficzno -motorycznymi obrazami wprowadzanych wyrazów i związków wyrazowych, tj. nauczyć uczniów rozpoznawać je ze słuchu, wymawiać, czytać i pisać.

c) zwrócić uwagę uczniów na stronę semantyczną jednostek leksykalnych.

W nauczaniu języka obcego za najbardziej efektywną, uważana jest organizacja wprowadzania nowej leksyki, w której uczeń nowy wyraz postrzega ze słuchu, następnie sam go wymawia naśladowując nauczyciela lub powtarzając za urządzeniem technicznym, po czym widzi go w formie drukowanej lub pisanej i wreszcie sam pisze. Powinno się również stosować ćwiczenia utrwalające - użycie nowych wyrazów w zdaniach lub związkach wyrazowych.

Praktyka szkolna wskazuje, że proces przyswajania leksyki należy łączyć z konkretnymi sytuacjami, z czynnościami uczniów, z ich gestykulacją, mimiką, a także pomocami poglądowymi, które ułatwiają prezentację i semantyzację nowych jednostek leksykalnych, a także ich utrwalanie.

Poglądowość w objaśnianiu znaczenia wyrazów (semantyzacji) może mieć charakter przedmiotowy i językowy. Staramy się wykorzystać na lekcji różne przedmioty, ilustracje, rysunki, obrazy i rekwizyty a także sytuacje, w których pokaz czynności lub przedmiotu ułatwia semantyzację nieznanej leksyki bez uciekania się do tłumaczenia na język ojczysty.

Rzeczą niezwykle ważną jest, aby ilustracja była autentyczna i jednoznaczna. Jeżeli dokonujemy semantyzacji nawet najzwyklejszych wyrazów (np. wieś, harcerz, metro), to rysunek i fotografia powinny przedstawiać przedmiot lub zjawisko tak, jak wygląda ono w kraju nosicieli języka. Architektura, oznaczenia zewnętrzne, ubranie i rysy twarzy powinny być autentyczne.

Fotografie pomagają w stworzeniu atmosfery kraju nauczanego języka. Natomiast rysunek jest pożądany w sytuacji, gdy chodzi o detale.

Drugą formą objaśniania znaczenia (semantyzacji) nowego słownictwa bez odwoływania się do języka ojczystego są różne opisy, definicje, wykorzystanie kontekstu.

Znaczenie niektórych wyrazów i zwrotów można wreszcie wyjaśnić przy pomocy tłumaczenia.

Zwykle są to wyrażenia trudne do semantyzacji za pomocą pokazu lub opisu. Ze względu na ekonomię czasu np. objaśniając znaczenie wyrazu abstrakcyjnego, a także zapewnienie efektywności semantyzacji nowego pojęcia, stosowane jest tłumaczenie na j. ojczysty.

Na przykład za pomocą pokazu przedmiotu z otoczenia ucznia, lub

czynności wykonywanej przez nauczyciela lub ucznia można zademonstrować różne jednostki leksykalne. Wprowadzając wyrazy: książka, ołówek, zeszyt, krzesło, tablica, nauczyciel pokazuje przedmioty nazywając je w j. obcym i powtarza je kilkakrotnie, aby uczniowie dokładnie usłyszeli jego wypowiedź. Indywidualne i chóralne powtarzanie wyrazów lub zdań przez uczniów ma na celu utrwalenie poprawnej ich wymowy.

Kolejny etap pracy nad przyswajaniem nowego słownictwa jest stosowanie pytań i odpowiedzi z określonym wyrażeniem, jedni uczniowie zadają pytania pokazując przedmioty, inni odpowiadają na nie.

Wykorzystując obraz, rysunek lub ilustrację można objaśnić znaczenie wyrazów: książka, ołówek, zeszyt, krzesło, tablica. Wskazane jest, aby w przypadkach utrudniających objaśnienie znaczenia nowego słownictwa stosować dwa lub trzy obrazki przedstawiające ten sam przedmiot lub czynność.

Na poziomie zaawansowanym, dla semantyzacji nieznanego słownictwa stosuje się poglądowość językową. Są to sposoby objaśniania znaczenia nowego słownictwa przy pomocy opisu, definicji, wykorzystanie kontekstu, synonimów, antonimów, a także w wyjątkowych przypadkach tłumaczenia.

W procesie utrwalania nowej leksyki ważną rolę odgrywają słowniczki tematyczne, alfabetyczne, synonimów.

2) Poglądowe wyjaśnienie reguł.

Zasady językowe mają charakter abstrakcyjny, uczniowie rozumieją je zazwyczaj z trudem. Abstrakcyjne wywody dobrze jest wspierać pomocami poglądowymi, diagramami, wykresami, tablicami z końcówkami wyrazów, schematami gramatycznymi - np. tworzenie wyrazów złożonych, filmami ćwiczeniowymi.

3) Stosowanie zasady poglądowości sytuacyjnej.

Stosując na lekcjach materiał ilustracyjny: obrazy, historyjki, łatwiej jest uczniom zrozumieć opowiadanie nauczyciela. Również pomocnymi są przedmioty w klasie, przyniesione przez nich - makiety, modele - zabawki, ćwiczenia w mówieniu i ruchowe (przesuwając dowolnie przedmioty), filmy w wersji oryginalnej (słuchanie, oglądanie przedmiotów, sytuacji).

Wspaniała zasada poglądowości to konstruowanie różnych sytuacji na podobieństwo życiowych, np.: uczniowie podchodzą do stołu, na którym znajdują się zabawki i przesuwając je dowolnie mówią, to jest chłopiec. On jest harcerzem. Teraz chłopiec podchodzi do policjanta. Chłopiec stoi obok policjanta. A teraz chłopiec podchodzi do dziewczynki. Chłopiec i dziewczynka idą razem do autobusu.

4) Podstawowy psychologiczny warunek powodzenia w nauczaniu języka obcego to umiejętność skupienia uwagi uczniów - zastosowanie

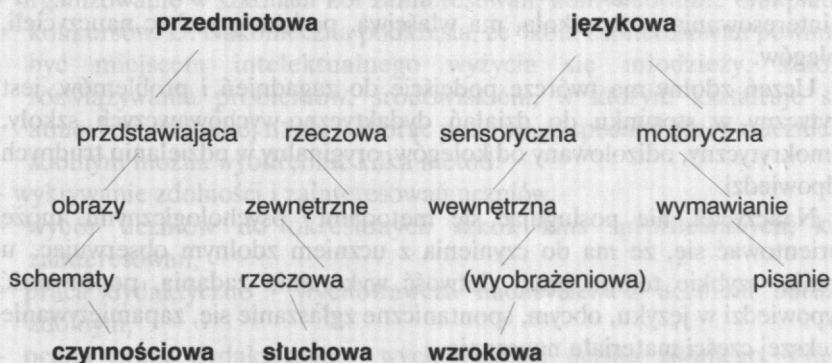
barwnego, niespodziewanego bodźca - natężenie głosu nauczyciela, stosowanie chwytów, sposobów nauczania, lekcje prowadzone w żywym tempie, nie ma pauz.

Zabawowe formy pracy na lekcji j. rosyjskiego aktywizują uczniów, uatrakcyjnijają lekcję.

5) Zasada pogładowości językowej.

Na zajęciach uczniowie powinni wciąż słuchać, czytać, mówić i pisać w j. obcym. Wyraz może przybierać postać wzrokową, słuchową, graficzną, artykulacyjną. W nauczaniu przedmiotu utrwalaniu podlegają zjawiska językowe. Dla wzbogacenia słownictwa ucznia, a także wyrobienia prawidłowej wymowy rosyjskiej nauczyciele powinni uczyć uczniów przysłów, wierszy, piosenek, zagadek, wprowadzać gry językowe. W celu intensyfikacji pogładowości językowej nauczyciele powinni wykorzystać na lekcjach literaturę piękną - ćwiczenia w czytaniu, płyty, magnetofon, filmy ćwiczeniowe.

Pogładowość

2. Praca z uczniami zdolnymi w procesie dydaktyczno - wychowawczym.

- 1) Zdolności i ich istota.
- 2) Jakimi właściwościami wyróżnia się uczeń zdolny z ogółu uczniów w klasie?
- 3) Sposoby i metody pracy z uczniem zdolnym.
- 4) Związek porozumiewania się nauczyciela z uczniem zdolnym a sukces ucznia w nauce szkolnej.

- 5) Pozytywy obecności uczniów uzdolnionych w klasie, a trudności nauczyciela w pracy z uczniem zdolnym na lekcjach.
- 6) Współpraca nauczyciela z rodzicami uczniów zdolnych.

Zdolności to różnice indywidualne, które sprawiają, że przy jednakowej motywacji i uprzednim przygotowaniu poszczególni uczniowie osiągają w porównywalnych warunkach zewnętrznych niejednakowe rezultaty w uczeniu się i działaniu.

Zdolności dzielimy na ogólne i specjalne.

Zdolności ogólne określa się mianem inteligencji ogólnej. To zdolności do spostrzegania i wyciągania wniosków.

Zdolności specjalne - kierunkowe - muzyczne, planistyczne, językowe (uzdolnienia).

Pojęcie ucznia zdolnego charakteryzuje ucznia właściwościami, które wyróżniają go z ogółu uczniów w klasie. Uczeń zdolny jest aktywny na lekcji, przygotowany do lekcji, ma szybki styl uczenia się, łatwość skupienia uwagi, zapamiętuje szybciej nowy, trudny, szerszego zakresu materiał, łatwo przetwarza informację, poprawnie wypowiada się w języku obcym, zainteresowany zagadnieniami współczesnego świata, wykorzystuje zainteresowania poza szkołą, ma właściwą, podstawę wobec nauczycieli, kolegów.

Uczeń zdolny ma twórcze podejście do zagadnień i problemów, jest krytyczny w stosunku do działań dydaktyczno-wychowawczych szkoły, samokrytyczny, odizolowany od kolegów, oryginalny w udzielaniu trudnych odpowiedzi.

Nauczyciel, nie posługując się metodami psychologicznymi, może zorientować się, że ma do czynienia z uczniem zdolnym obserwując u ucznia: szybkie tempo pracy, łatwość wykonania zadania, poprawność wypowiedzi w języku, obcym, spontaniczne zgłaszanie się, zapamiętywanie większej części materiału nauczania.

T. Lewowicki w swojej książce: Kształcenie uczniów zdolnych, wskazuje cechy lub zespoły właściwości, którymi charakteryzuje się uczeń zdolny:

- 1) Wysoki poziom zdolności ogólnych, inteligencji.
- 2) Wysoki poziom zdolności specjalnych, uzdolnień.
- 3) Wysokie osiągnięcia lub możliwości takich osiągnięć.
- 4) Osiągnięcia oryginalne i twórcze lub możliwości takich osiągnięć.
- 5) Silne i stosunkowo wielostronne zainteresowania.
- 6) Silna motywacja do zajmowania się wybranymi dziedzinami działalności.

- 8) Określone postawy wobec szkoły, nauczycieli.
- 9) Krytycyzm w stosunku do treści nauczania i metod nauczania.
- 10) Właściwości temperamentu - szybki styl uczenia się, duża siła procesów nerwowych i ich ruchliwość.

Określenia dotyczą uczniów wybitnie zdolnych.

Struktura uzdolnień jest bardzo skomplikowana.

Nauczyciel powinien znać strukturę uzdolnienia ucznia, którą ma rozwijać na lekcjach.

Rozwój każdego uzdolnienia wymaga umiejętnie dobranych metod ukierunkowanych na stymulację komponentów uzdolnienia.

Podstawowe formy rozwijania uzdolnień i zainteresowań to:

- indywidualizowanie procesu nauczania,
- organizowanie ukierunkowanych do wieku ucznia gier i zabaw.
- aktywne zaangażowanie uczniów w kołach zainteresowań i działalności teatralno - artystycznej,
- udział uczniów w pracach społeczno - użytecznych na rzecz szkoły i środowiska,
- organizowanie w szkołach kół zainteresowań, kontynuowanie olimpiad i konkursów. D. Nakonieczna podkreśla, że "koła zainteresowań powinny być miejscem intelektualnego wyżycia się młodzieży, szkołą rozwiązywania problemów, środowiskiem, w którym kształtuje się atmosfera, rzetelnej nauki". Biorąc pod uwagę sposoby pracy z uczniem zdolnym można wyodrębnić kilka metod:
- wykrywanie zdolności i zainteresowań uczniów,
- wybór uczniów do określonych szkół, klas sprofilowanych, kół zainteresowań,
- praca dydaktyczno - wychowawcza nauczyciela z uczniem bardzo zdolnym,
- ocena pracy dydaktyczno - wychowawczej ucznia zdolnego. Praca opiekuńczo - wychowawcza nauczyciela z uczniem uzdolnionym powinna odbywać się w atmosferze właściwej, uczeń powinien być traktowany tak samo jak jego koledzy. Współpraca nauczyciela z rodzicami uczniów zdolnych polega na tym, iż:
- rodzice bardzo interesują się wynikami uczniów,
- pomagają finansowo - kupują dodatkowe pomoce dydaktyczne, czasopisma, słowniki, kasety.

Również szkoła powinna otoczyć opieką materialną uczniów uzdolnionych - przyznając stypendia uczniowskie, zapomogi na zakup

dotatkowych pomocy naukowych.

Najważniejszym założeniem współczesnej dydaktyki języków obcych jest zasada podmiotowości w kształceniu i wychowaniu uczniów.

Zasada ma na celu samodzielne uczenie się uczniów pod kierunkiem nauczyciela. Do realizacji zasady nauczyciel powinien stosować sposoby i techniki aktywizujące działalność uczniów, wzbudzające zainteresowanie i zamiłowanie do nauki oraz wiarę we własne możliwości.

Już w pierwszym roku nauki języka obcego nauczyciel powinien wykorzystać naturalny zapal ucznia do nauki. Nauczyciel powinien stosować zabawowe techniki nauczania języka rosyjskiego tj. recytacje, wierszyki, piosenki, inscenizacje. Zabawa absorbuje uwagę ucznia i wyzwala chęć aktywnego uczestnictwa w lekcji. Największą motywacją do nauki jest ocena bardzo dobra i dobra. Właśnie w tym okresie nauki wyraźnie wyłania się grupa uczniów uzdolnionych - aktywnie uczestniczących w lekcji, poprawnie wypowiadających się w języku rosyjskim, szybko uczących się piosenek, wierszy, inscenizacji, poprawnie piszących pierwsze litery, łączenie liter.

Ta grupa uczniów zdolnych powinna uczyć się dodatkowych zwrotek piosenek, wierszy, wykonywać dodatkowe ćwiczenia.

Rozwijając sprawność rozumienia ze słuchu nauczyciel powinien wykorzystywać teksty z taśmy magnetofonowej do poszczególnych klas, krótkie bajki i opowiadania z czasopism rosyjskich i książek rosyjskich.

Uczniowie zdolni szczegółowo opowiadają teksty bajek, opowiadań, oceniają postępowanie bohaterów.

Rozwijając sprawność językową - ćwiczenia w mówieniu uczniom zdolnym nauczyciel powinien formułować pytania trudniejsze wymagające uzupełnień leksykalnych oraz zmiany szyku wyrazów.

Już od pierwszych lekcji uczenia się języka obcego, celem powinno być zdobycie przez uczniów umiejętności zakomunikowania określonych przez program treści np. prośby, propozycji, zakazu.

Przy wprowadzaniu zasady komunikatywności - dialogowania nauczyciel opierając się na wzorcach dialogowych z taśmy magnetofonowej wprowadza dialogi sytuacyjne np. na boisku szkolnym, w sklepie, na poczcie, u lekarza, na ulicy.

Sytuację powinno się stwarzać przy pomocy ilustracji, planszy, przeźrocza.

Uczniowie uzdolnieni - bardziej zaawansowani językowo chętnie prowadzą rozmowę dialogową przed frontem klasy.

Podczas wypowiedzi monologicznych uczniowie zdolni chętnie

streszczają przeczytany tekst, opisują ilustrację, dają przykład opowiadania z zamianą osoby czy form czasownikowych, lub zmieniają zakończenie opowiadania.

W konkursach na najlepiej powiedziany wiersz uczniowie zdolni chętnie biorą udział.

Wprowadzając nowy tekst na lekcji nauczyciel chętnie wykorzystuje jako wzorzec poprawnego czytania ucznia zdolnego.

Różnicowanie ćwiczeń w pisaniu, odczytywanie ich w formie konkursu czyni lekcję atrakcyjną i mobilizują uczniów do rzetelnej pracy.

Pracując z uczniem zdolnym nauczyciel ma następujące korzyści:

- pomoc w prowadzeniu zajęć lekcyjnych (asystenci), n - I ma więcej czasu dla ucznia słabego,

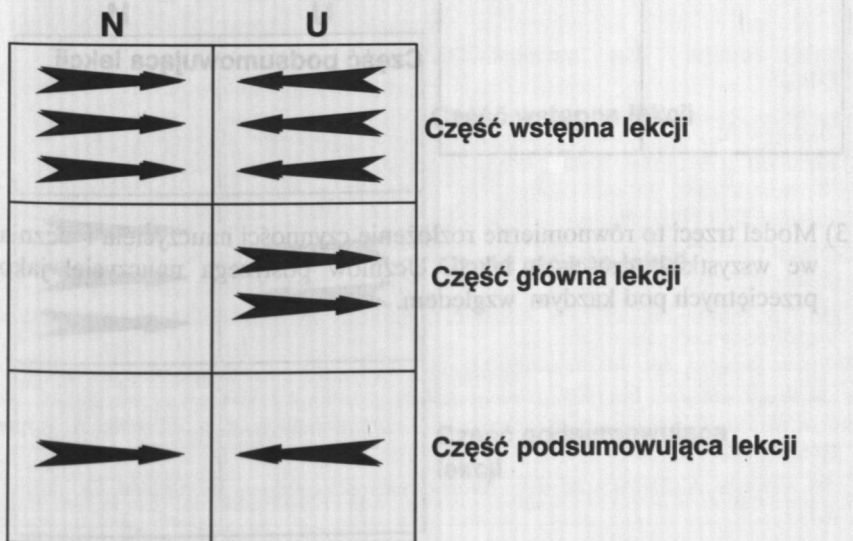
- wzorzec do naśladowania dla innych uczniów,

- przygotowanie pomocy dydaktycznych, rekwizytów, uroczystości, gazetek ściennych, inscenizacji. Uczniowie zdolni następują nauczycielowi zadania i trudności:

- zgłaszają prośbę o dodatkowe zadania, ćwiczenia, materiały, uczeń szuka nowych źródeł, szybko pracuje na lekcji i nudzi się nie mając zajęcia.

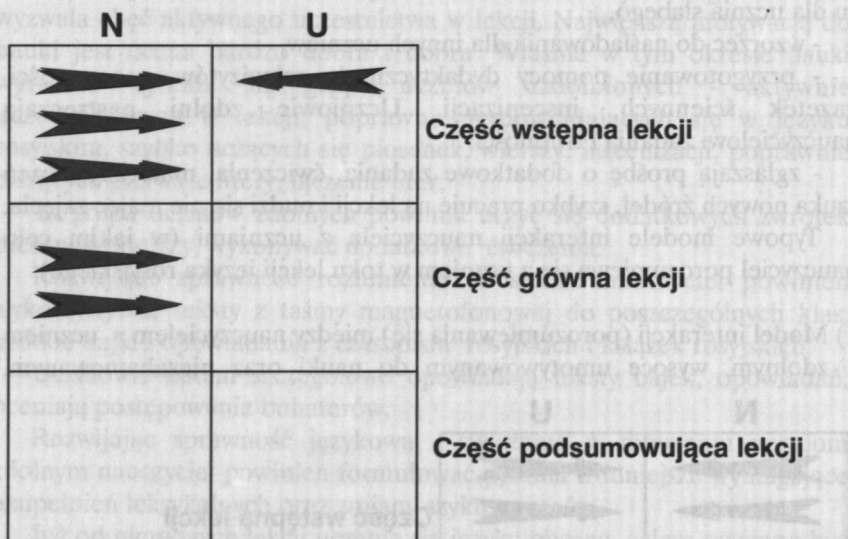
Typowe modele interakcji nauczyciela z uczniami (w jakim celu nauczyciel porozumiewa się z uczniem w toku lekcji języka rosyjskiego).

1) Model interakcji (porozumiewania się) między nauczycielem a uczniem zdolnym, wysoce umotywowanym do nauki oraz niezahamowanym.

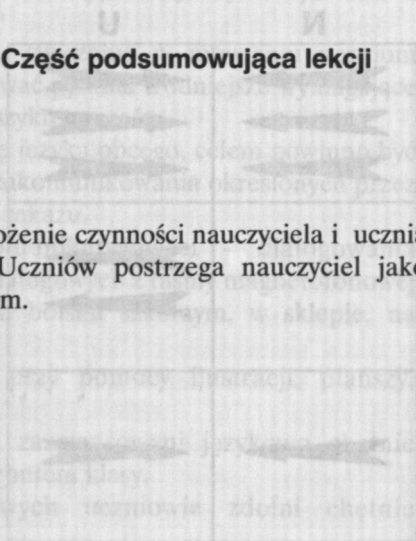

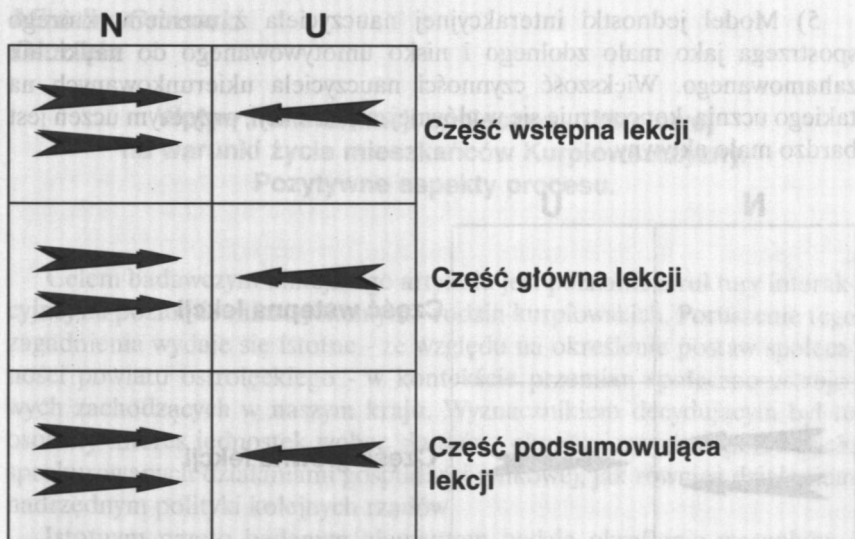
Większość czynności nauczyciela ukierunkowanych na ucznia w/w występuje w części wstępnej lekcji, w tej części koncentruje się większość spontanicznej aktywności ucznia ukierunkowanej na nauczyciela. Aktywność takiego ucznia w głównej części lekcji często kieruje się na cele pozazadaniowe. W części podsumowującej uczeń jest inicjatorem interakcji z nauczycielem - domaga się oceny swojej pracy.

- 2) Model interakcji nauczyciela z uczniem zdolnym, ale mało umotywowanym do nauki lub zahamowanym. W tym modelu większość czynności nauczyciela ukierunkowanych na ucznia koncentruje się w części wstępnej lekcji, aktywność ucznia jest bardzo mała

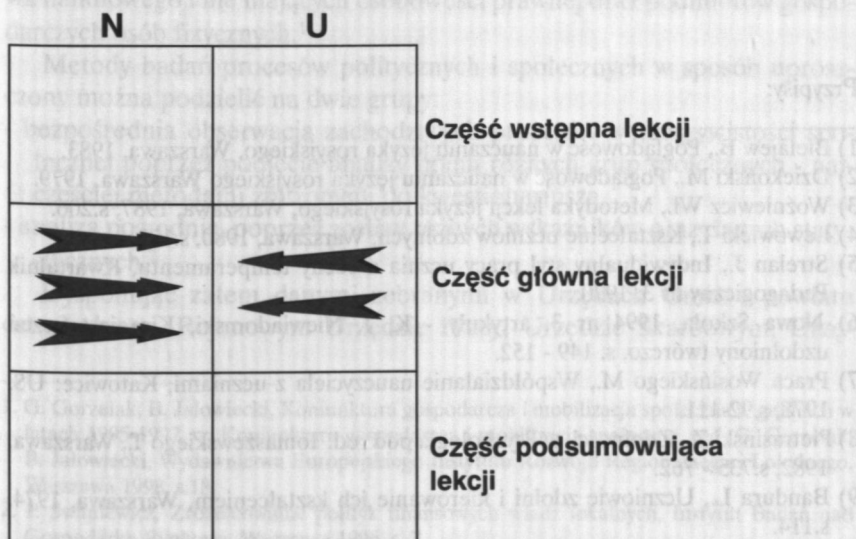

- 3) Model trzeci to równomierne rozłożenie czynności nauczyciela i ucznia we wszystkich częściach lekcji. Uczniów postrzega nauczyciel jako przeciętnych pod każdym względem.

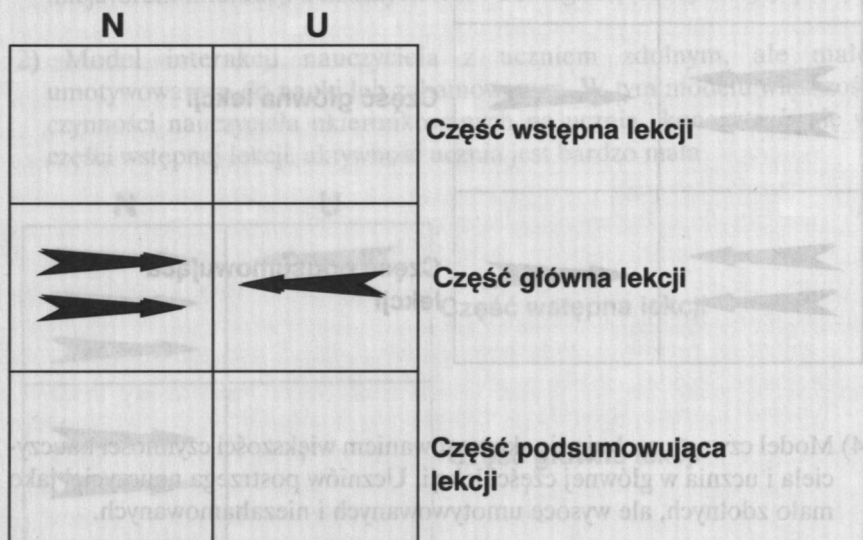

- 4) Model czwarty cechuje się skomasowaniem większości czynności nauczyciela i ucznia w głównej części lekcji. Uczniów postrzega nauczyciel jako mało zdolnych, ale wysoce umotywowanych i niezahamowanych.

5) Model jednostki interakcyjnej nauczyciela z uczniem, którego spostrzega jako mało zdolnego i nisko umotywowanego do nauki lub zahamowanego. Większość czynności nauczyciela ukierunkowanych na takiego ucznia koncentruje się w głównej części lekcji, przy czym uczeń jest bardzo mało aktywny.

Przypisy:

- 1) Bielajew B., Poglądowość w nauczaniu języka rosyjskiego, Warszawa, 1983.
- 2) Dziekoński M., Poglądowość w nauczaniu języka rosyjskiego Warszawa, 1979.
- 3) Woźniewicz Wl., Metodyka lekcji języka rosyjskiego, Warszawa, 1987, s.206.
- 4) Lewowicki T., Kształcenie uczniów zdolnych, Warszawa, 1980, s.173.
- 5) Strelan J., Indywidualny styl pracy ucznia a cechy temperamentu, Kwartalnik Pedagogiczny nr 3, 1970.
- 6) Nowa Szkoła, 1994 nr 3, artykuły - K. J. Niewiadomski, Kim jest uczeń uzdolniony twórco, s. 149 - 152.
- 7) Praca Wosińskiego M., Współdziałanie nauczyciela z uczniami, Katowice: US, 1978, s.92-111.
- 8) Pietrański Z., Zdolności, w Psychologia pod red. Tomaszewskiego T., Warszawa, 1982, s.735 - 762.
- 9) Bandura L., Uczniowie zdolni i kierowanie ich kształceniem, Warszawa, 1974, s.114.